

О.О. ГАЙДУЛІН

Олександр Олександрович Гайдулін, кандидат філософських наук, кандидат юридичних наук, доцент, професор Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТТЯ «УРАЗЛИВИЙ СТАН ОСОБИ»: ЗАКОНОДАВЧІ ВИЗНАЧЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

Поняття «уразливість» та похідний від нього термін «уразливий стан особи», зазвичай, є поширеними, але досить часто набувають різного змісту. Наприклад, румунські юристи та вчені останнім часом вказують на те, що «хоча слово «уразливі» нині широко використовується в різних сферах життя ... точне визначення цього поняття залишається недосяжним»¹.

Ця аргументація поділяється вітчизняними та зарубіжними авторами, зокрема Наталією Ортинською, Костянтином Іскровим, Майклом О'Бойлом (Michael O'Boyle), Томасом Хаммарбергом (Thomas Hammarberg), Йорданом Майлзом (Jordan Miles), Юссефом Аль Тамімі (Yussef Al Tamimi)². Водночас «уразливість» – це термін, який широко застосовується в практиці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (Європейської конвенції з прав людини) з найперших рішень її інститутів³.

У зв'язку з цим існує необхідність визначити мету дослідження наступним чином: гармонізувати значення легальних визначень уразливого стану та відповідних наукових концепцій сучасного права.

У Кримінальному Кодексі України від 5 квітня 2001 р. (далі – ККУ) зазначено *уразливий стан особи (vulnerablestate)* як кваліфікуючу ознаку відповідних злочинів, відповідальність за які встановлена у трьох статтях: ст. 149. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини; ст. 258-1. Втягнення у вчинення терористичного акту; ст. 303. Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією⁴.

Для інтерпретації змісту цього поняття досить слушною є примітка 2 до ст. 149 Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року № 2341-III, де підкреслюється: «У статтях 149 та 303 цього Кодексу під уразливим станом особи слід розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин».

Прокоментуємо особливості цієї дефініції:

По-перше, це легальне поняття має певні особливості свого логічного обсягу. Як однозначно вказано в примітці, зміст поняття уразливого стану осіб поширюється не на весь Кодекс, а лише на його дві статті (ст. ст. 149 та 303). Це означає, що окрім звичайних у таких випадках обмежень щодо використання цієї дефініції у інших нормативно-правових актах таку ознаку проблематично застосовувати для кваліфікації інших злочинів. Тобто, ця дефініція не може бути використана й для тлумачення складу такого злочину, як втягнення у вчинення терористичного акту, незважаючи на те, що у ст. 258-1 прямо вказано на використання уразливого стану особи як одну із ознак складу даного злочину. Який інший зміст вкладає законодавець в це поняття в контексті ст. 258 – нам невідомо. Єдине, до чого спонукає формальна логіка – цей зміст дещо інший, ніж у ст. ст. 149 та 303. Якщо б це було інакше, то законодавець у примітці 2 до ст. 149 ККУ згадав би й ст. 258-1 поряд зі ст. ст. 149 та 303. Щоправда, можлива й інша версія – це відбулося з суто технічних причин, з обопільного недогляду укладача та законодавця.

По-друге, ще більше специфіка цього поняття виявляється у його логічному змісті. Так, здоровий глузд нам підказує, що законодавець під «уразливим станом» розуміє передусім певний *стан особи*. Детальніше ознайомлення з характеристиками особи, яка знаходиться у такому стані, наводить на думку про їх схожість з ознаками недієздатності, що має декілька особливостей.

Зокрема така недієздатність:

- має не спеціальний, а загальний правовий характер;
- не встановлена судом, а є суто фактичною;
- може мати зворотній характер і тому може бути тимчасовою;
- може мати як абсолютний, так і частковий характер;
- може бути обумовлена як суб'єктивними, внутрішніми («фізичними чи психічними») властивостями особи, так і об'єктивними, «зовнішніми обставинами», що склалися навколо неї;

– такі позбавлення або обмеження стосуються як розумових здібностей (причому головним чином – своїх власних діянь), так і її вольових властивостей (усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними, приймати самостійні рішення, чинити опір іншим незаконним діям).

Проте ця легальна дефініція має другу частину, у якій законодавець заявляє, що «уразливий стан особи» – це не лише стан, а й «збіг тяжких обставин», приміром таких, як особисті або сімейні. Здається, що законодавець з якихось причин не може віднести цей «збіг обставин» до «зовнішніх причин» уразливого стану, про які він вже згадав у першій частині дефініції, і намагається у змісті цього легального визначення поєднати як «стан», так і «обставини». Іншими словами, людина може не втратити здібності розуміти, керувати, діяти, захищатися, але адекватно оцінюючи реальні обставини, може свідомо прийняти рішення щодо продажу себе або дозволити втягнути себе в заняття проституцією з метою подолати такий «збіг тяжких обставин». Якщо така «об’єктивна» мотивація ставиться в один ряд з проявом обмеженої здатності особи усвідомлювати наслідки своїх дій, то вона по суті визнається «вибачною помилкою» і дозволяє кваліфікувати таку особу не співучасником, а жертвою злочину.

Важко погодитися з такою логікою стосовно змісту поняття «уразливий стан особи» в контексті ст. 258-1 ККУ, бо розрахунок на те, що втягненням себе у вчинення терористичного акту можна виправити своє важке становище, є банальним умислом з боку так званої «уразливої особи». Саме цим можна раціонально пояснити ту обставину, що зміст легальної дефініції, що аналізується, не поширюється на ст. 258-1 ККУ. Отже, якщо для застосування ст. 149 та ст. 303 ККУ встановлення фактичного «уразливого стану особи» не може виступати підставою для притягання до кримінальної відповідальності уразливих осіб, то цей факт у контексті реалізації ст. 258-1 ККУ жодним чином не тягне за собою звільнення від відповідальності і має значення лише для вибору міри покарання.

У зв’язку з цим постає питання: «Чи можна якимось більш загальним поняттям охопити «стан», і «обставини»? Так, таке поняття існує – це й є «ситуація». До речі, це поняття (*situation*) є досить поширеним в англломовному правовому дискурсі, де воно тлумачиться як певна умова існування, позиція когось чи чогось щодо обставин⁵. Однак при цьому принципів розмежовуються правова ситуація *legalsituation* (ситуація, дозволена об’єктивними нормами права) та *judicialsituation* (правозастосовна, правосудна ситуація або ситуація, що оцінюється в процесі правосуддя). Тому здається, що судді, арбітри та інші суб’єкти правореалізації (особливо ті, що знаходяться під юрисдикцією права іноземних країн) зрозуміли б законодавця краще, якщо там, де поняття уразливого стану особи вживається у гранично широкому змісті (як приміром у ст. 149 та ст. 303 ККУ), замість нього було вжито поняття «уразлива ситуація» як різновид «юридичної ситуації».

По-третє, у цьому контексті актуалізується ще одна особливість україномовного легального поняття «уразливий стан особи». Це поняття важко піддається перекладу англійською (*undefined translatability*) або, як говорять мовознавці, є словом з «лінгвоспецифічним семантичним компонентом»⁶. Поняття «уразливий» (рос. уязвимый; англ. *vulnerable*) має дотичний зміст щодо понять «вразливий» (рос. впечатлительный, восприимчивый; англ. *susceptible*), та «уражений» (рос. «пораженный», англ. *affected, amazed, disbarred*), які через звичайне чергування відповідно «у» і «в» на початку та «ж» і «з» у середині слова помилково сприймається як синонімічні слову «уразливий».

Абсолютно непридатним для тексту юридичного змісту є позиція деяких вітчизняних лінгвістів, які «визнають» чергування «у» та «в» для УРАЗЛИВИЙ [ВРАЗЛИВИЙ], що має значення «дуже відчутний; який легко відчуває подразнення, біль і т. ін.» і «не визнають» такого чергування для УРАЗЛИВИЙ («мало, погано захищений»)⁷.

Тільки цим можна пояснити прикру неточність перекладу англійською відповідної частини ККУ у неофіційному англломовному виданні цього кодифікованого акта в Legislationline.org – онлайнвій законодавчій базі даних (2002 р.) у галузі прав людини⁸. Так, у самому тексті ст. ст. 149, 258-1 та 303 «уразливий стан особи» перекладено як «*vulnerablestateof a person*». Проте у примітці 2 до ст. 149 ККУ тлумачиться дещо інше поняття «*a susceptiblestateof a person*», яке в зворотному перекладі має трактуватися як «чутливий стан людини». Про цю неточність у процесі міжнародного правового співробітництва необхідно кожного разу попереджати наших іноземних колег.

Однак важко пояснити, чому, незважаючи на те, що відповідно до Конституції України функції законодавчої влади зосереджено у єдиному органі, Верховній Раді України, але він не завжди узгоджує написання та зміст однакових понять у нормативно-правових актах, віднесених до різних галузей права. Приміром, укладачі Закону України від 9 квітня 2015 р. № 329-VIII «Про ринок природного газу» в ст. 16 використовують інший термін, без огляду на відповідні статті ККУ – «вразливі споживачі»⁹. Однак англломовний варіант цього терміна репрезентований у неофіційному перекладі цього Закону не як *sensitive* чи *susceptible*, а саме як *vulnerable consumers*¹⁰. Щоправда, законодавець у цьому Законі не наводить автентичного тлумачення цього поняття, а у ч. 1 ст. 16 відсилає до того, що критерії для віднесення споживачів до категорії «вразливих» встановлює Кабінет Міністрів України.

Не захоплюючись суто технічними проблемами правової вербалізації уразливого стану, вбачаємо за необхідне переглянути термінологію, що сформувалася з цього питання в правовій доктрині. Проте тут

не обійтися без певних методологічних застережень. Так, у лінгвістиці ланкою, що зв'яже практичний та теоретичний рівень раціонального засвоєння світу, є *дискурс* (від франц. *discours* - промова) – соціально обумовлена організація системи мовлення у певному суспільстві, яка завжди прив'язана до мовця і тому видатним французьким лінгвістом Емілем Бенвеністом (*Émile Benveniste*; 1902–1976 pp.) протиставляється *рécit* (мовленню, яке знеособлене). Найчастіше дискурс як усна форма комунікації, що має протиставлятися *тексту* (від лат. *textus* – тканина, сплетіння, зв'язок, сполучення), розуміється як «твір завершеного мовотворчого процесу, об'єктивованій у вигляді письмового документа, літературно оброблений відповідно до типу цього документа...»¹¹. Останнім часом в європейській лінгвістиці намітилася тенденція до більш чіткої диференціації понять «дискурс» та «текст» через урахування чи неврахування *контексту* як середовища, у якому об'єктивно існує текст, а також *суб'єкт-об'єктних когнітивних (пізнавальних) процесів* (англ. *cognition*) та *інтерсуб'єктних комунікативних відносин* (англ. *communication*) з приводу цього тексту. При тому ці обставини і відносини об'єднуються єдиним поняттям *ситуація*. У «матриці» цих понять пропонується трактувати дискурс як «текст плюс ситуація», а текст – як «дискурс мінус ситуація»¹².

Тому будь-які законодавчі (легальні) дефініції (*legaldefinitions*) є елементами тексту нормативно-правового змісту, який певним чином знеособлений, монологічний і не прив'язаний до конкретної ситуації. У площині правореалізації, у якій нормативний текст «накладається» на певну ситуацію, зміст якої становлять індивідуалізовані відносини плюс реальні обставини, доречним є оперування категорією *правового дискурсу (lawdiscourse)*.

Отже, уразливість як законодавче поняття, хоча воно й віднесене до певної категорії осіб, визначає лише потенційний стан уразливості, реальність якої судді ще належить доводити. Тому для судді (арбітра), особливо в процесі відповідної правової кваліфікації певних відносин, важливою є наявність фактів трьох видів: (1) ті, що підтверджують масове і систематичне, узвичаєне негативне ставлення до такої категорії осіб у певній місцевості, громаді, замкненій корпорації (уточнена кваліфікація певної групи населення як уразливої); (2) наявність у певної особи родових ознак відповідної групи населення (кваліфікація певної особи як такої, що належить до уразливої групи населення); (3) проявів дискримінації та експлуатації цих осіб з боку інших – приватних та/або посадових осіб (кваліфікації певних дій як зловживання уразливим становищем).

Враховуючи вищевикладене, логічними є наступні **висновки та пропозиції**:

1. Доцільно принципове розмежувати поняття: (1) «уразливі групи населення» (*Vulnerable People and Groups*); (2) «уразливі особи» (*Vulnerable Persons*); (3) «уразливе становище певної особи» «*The Person in a Vulnerable Situation*). Необхідно принципово розрізнити «стан» (рос. *состояние*; англ. *state*) і становище (рос. *положение*; англ. *situation*). Ці поняття співвідносяться відповідно як видове і родове, а саме: як стан особи та становище певної особи у відповідному стані за певними обставинами (ситуація).

2. З'ясування загальних характеристик усіх трьох понять можливе через запровадження та поглиблену змістовну розробку базового поняття «уразливість» (*Vulnerability*), що дає змогу розглянути запропоновану феноменологічну понятійну триаду крізь призму загального номену уразливості: (1) загальна уразливість або уразливість певної групи (*Common Vulnerability of the Group*); (2) потенційна уразливість певної особи (*Potential Vulnerability of the Person*); (3) особистісна уразливість або уразливість певної особи (*Particular Vulnerability of the Person*).

3. Пропонується замінити слова «уразливого стану особи» у ст. ст. 149 та 303 ККУ на «уразливої ситуації», але залишити незмінним виклад ст. 258-1 ККУ. Примітку 2 до ст. 149 ККУ викласти у такій редакції: «У статтях 149 та 303 цього Кодексу під уразливою ситуацією слід розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, а також збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин».

¹ Project «Improving access to justice for Roma and other vulnerable groups. An integrated approach» / Jordan Miles // Norwegian Financial Mechanism 2009–2014 Program RO 24 «Judicial capacity building and cooperation». – 140 pp. – P. 13.

² *Al Tamimi, Yussef*. The protection of vulnerable groups and individuals by the European Court of Human Rights. May 20, 2015. – 76 pp.

³ *Michael O'Boyle*. The notion of «vulnerable groups» in the case law of the European Court of Human Rights // Conference on the Constitutional Protection of Vulnerable Groups : a Judicial Dialogue. Santiago, Chile. 4–5 December 2015 / European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission) in co-operation with the Constitutional Tribunal of Chile. – Strasbourg, 12 February 2016. CDL-LA(2016)003. – P. 2.

⁴ Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (у редакції від 10.06.2018) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.

⁵ *Bryan A Garner*: Situation / Black's Law Dictionary. 8th ed. – WEST GROUP, 2004. – P. 4330.

⁶ Хіжняк К.П. Лінгвоспецифічні концепти в українській мовній картині світу // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2009. – № 13 (176). – С. 78–82.

⁷ Уразливий / Всесвітній словник української мови / WorldwideDictionary.org : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.worldwidedictionary.org/уразливий>

⁸ Criminal code of Ukraine of April 5, 2001 No. 2341-III // Legislationline.org / OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/16257/preview> (in Engl.).

⁹ Про ринок природного газу : Закон України від 9 квітня 2015 р. № 329-VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2015. – № 27. – Ст. 234.

¹⁰ Law of Ukraine of April 9, 2015 No. 329-VIII About the natural gas market (In edition of the Law of Ukraine of 22.09.2016 No. 1541-VIII) // Public Joint Stock Company “National Joint-Stock Company «Naftogaz of Ukraine» : [Electronic resource]. – Mode of access : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.naftogaz.com/files/Information/Ukraine's_Natural_Gas_Market_Law_engl.pdf (in Engl.).

¹¹ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / Илья Романович Гальперин. – 4-е изд., стереотипное. – М.: КомКнига, 2006. – 144 с. – (Лингвистическое наследие XX века.) – С. 18.

¹² Östman, J., Virtanen T. Discourse analysis / Jan-Ola Östman, Tuija Virtanen // Handbook of Pragmatics: Manual. – Amsterdam, Philadelphia, 1995. – P. 239–253.

Резюме

Гайдулін О.О. Інтерпретація поняття «уразливий стан особи»: законодавчі визначення та сучасний правовий дискурс.

Стаття присвячена проблемі юридичного визначення уразливого стану особи. Досліджено ст. ст. 149, 258-1 та 303 Кримінального кодексу України. Вбачається, що «термінологічний розрив» є однією з основних причин проблеми юридичного визначення уразливості. У ст. ст. 149 та 303 Кримінального кодексу України пропонується замінити термін «уразливий стан особи» на «уразлива ситуація», а текст ст. 258-1 доцільно було б залишити в чинній редакції.

Ключові слова: права людини, уразливість, уразливий стан, легальна дефініція, правовий дискурс.

Резюме

Гайдулін А.А. Интерпретация понятия «уязвимое состояние лица»: законодательные определения и современный правовой дискурс.

Статья посвящена проблеме юридического определения уязвимого состояния лица. Исследованы ст. ст. 149, 258-1 и 303 Уголовного кодекса Украины. Представляется, что «терминологический разрыв» является одной из основных причин проблемы юридического определения уязвимости. В ст. ст. 149 и 303 Уголовного кодекса Украины предлагается заменить термин «уязвимое состояние лица» на «уязвимая ситуация», а текст ст. 258-1 целесообразно было бы оставить в действующей редакции.

Ключевые слова: права человека, уязвимость, уязвимое состояние, легальная дефиниция, правовой дискурс.

Summary

Gaydulin O. Interpretation of the term «vulnerable state of a person»: legal definitions and modern law discourse.

The paper deals with the problems of the legal definition of vulnerable state of a person. Articles 149, 258-1 and 303 of Criminal code of Ukraine are investigated. It is envisaged that the ‘terminology gap’ is one of the main causes of the legal definition problem of the vulnerability. It is proposed to replace the words «vulnerable state of a person» with «Vulnerable Situation» in Articles 149 and 303 of Criminal code of Ukraine, but it would be reasonable to leave the text of Article 258-1 as it stands.

Key words: human rights, vulnerability, vulnerable state, legal definition, law discourse.